

Hedviga Bošković

ZBIRKA STARIH HEBREJSKIH RUKOPISA U JEVREJSKOM ISTORIJSKOM MUZEJU U BEOGRADU

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu nalazi se zbirka starih hebrejskih rukopisa danas jedinstvena u našoj zemlji. Nastala je kao rezultat dugogodišnjeg rada našeg muzeja širom Jugoslavije da bi se na jednom mestu sakupio i čuvao celokupan stari hebrejski rukopisni materijal koji nije uništen u toku II svetskog rata. Nacisti su imali posebnu službu tzv. *Operativni štab državnog vođe Rozenberg* sa precizno razradjenim planom za pronalaženje i zaplenu imovine i arhiva jevrejskih opština, sinagoga, humanitarno-verskih i drugih jevrejskih ustanova. Ova služba je sistematski "obradjivala" mnoge jevrejske zajednice u okupiranoj Jugoslaviji o čemu postoje autentična dokumenta.¹⁾ Odmah posle II svetskog rata, Savez jevrejskih opština Jugoslavije je preko svog Muzejsko-istorijskog odeljenja koje je kasnije preraslo u Jevrejski istorijski muzej, pokrenuo akciju za spasavanje prikupljanje i ulaženje u trag onim jevrejskim kulturno-istorijskim vrednostima koje je okupator odneo sobom pa im se zametnuo trag. Kad znamo koliko je i dragocenog rukopisnog materijala stradalo i opljačkano u toku drugog svetskog rata, jasno je da ova naša zbirka ima neprocenjiv značaj za istoriju Jevreja Jugoslavije.

Zbirka nije bila do sada publikovana u celini. O nekim zanimljivim primercima rukopisa pisano je ranijih godina u pojedinim izdanjima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.²⁾ Ovaj rad je prvi pokušaj da se pruži opširniji prikaz o njoj i ukaže na njen značaj.

Materijali koji čine zbirku nastali su najvećim delom na tlu naše zemlje u periodu od polovine XVII do prvih decenija XX veka. Od još

starijeg hebrejskog rukopisnog materijala nije do danas u našem muzeju ništa sakupljeno, iako se čine napori u tom pogledu. Zahvaljujući raznim predratnim publikacijama kao i arhivskoj građi ipak znamo da su mnogi primerci starih hebrejskih rukopisa nekada postojali kako po jevrejskim opštinama, tako i po jevrejskim kulturnim institucijama privatnim zbirkama i gradskim arhivima širom Jugoslavije.

Zbirka hebrejskih rukopisa u našem muzeju podeljena je u tri osnovne grupe:

- Svitci verskog, zakonodavnog, legendarno-istorijskog, književnog i apotropejskog sadržaja.³⁾
- Rukopisi književnog, verskog, pravnog, filozofskog, medicinskog i memoarskog sadržaja, sačuvani u obliku pojedinačnih listova, beležnica, svezaka ili ukoričenih knjiga.
- Administrativne knjige koje su vođenje po jevrejskim opštinama, humanitarno-verskim i kulturnim ustanovama unutar jevrejske zajednice.

Pre početka II svetskog rata, svaka sinagoga u našoj zemlji posedovala je po nekoliko svitaka Tore (Petoknjižja). One su smatrane najvećom svetinjom među jevrejskim verskim knjigama, "krunom znanja" i sa njima se postupalo uz odgovarajući pietet. To je bio razlog što je u toku II svetskog rata u svim okupiranim zemljama, pa i kod nas, stradao veliki broj ovih rukopisnih svitaka. Okupator je se posebnom razjarenošću uništavao, palio i uopšte skrnavio ovu jevrejsku svetinju.

Pored desetak svitaka Tore u našem muzeju, danas se još poneki primerak nalazi u pojedinim sinagogama u našoj zemlji u kojima se vrši služba. Samim tim je ova naša nevelika zbirka značajna.

Od ovih svitaka u našem muzeju, sedam je veoma dobro očuvano dok su ostali u fragmentarnom stanju. Prema tradiciji, način pisanja svitaka Tore, kao i njihova izrada bili su kanonizovani. Neka ukrašavanja su bila dozvoljena samo na drvenim drškama (*ec hajim*) i to rezbarenje, inkrustacija od slonovače ili urezivanje posvete. Bilo je zabranjeno na svitku navesti vreme pisanja ili ime vlasnika, pa je teško da se preciznije datira i odredi poreklo svake Tore u našoj zbirci. Većina ih ipak potiče iz XIX veka, pisane su na pergamentu ili koži.

Jedna se izdvaja: to je Tora nepoznatog porekla iz XVIII veka, pisana na koži, sa drvenim drškama ukrašenim inkrustacijama od slonovače i sa urezanom posvetom.⁴⁾

Za razliku od svitaka Tore, zbirka svitaka sa tekstom Knjige o Esteri, (*Megilat Ester*) je nešto brojnija. Svitci su manjeg formata i bilo ih je lakše sačuvati od uništenja. I kod njih su način izrade, tekst i jezik bili kanonizovani. Kako to nisu bile u toj meri svete knjige kao Tore, to se na njima već od XVI veka pojavljuju likovni ukrasi. Najstariji svitak sa tekstom Knjige o Esteri u našoj zbirci je iz XVII veka, poreklom iz Portugalije. Svitak je tradicionalnog oblika i nalazi se u valjkastoj kutiji od srebra. Jedini svitak sa slikanim ornamentom je jedan primerak nepoznatog porekla, pisan na koži obmotanoj oko drvene drške. Celom dužinom svitka oko teksta teče polihromna traka s floralnim i geometrijskim ornamentom.

U zbirci svitaka nalazi se i jedan primerak *mezuze*.⁶⁾ Tekst je pisan na pergamentu, hebrejski, kurzivnim pismom. Svitak nema originalnu kutiju, nego je ubačen u kutiju Megilat Ester.

Među amuletima⁷⁾ nalaze se dva pisana u vidu svitka; jedan je na hartiji, a drugi na pergamentu. Tekstovi profilaktičnog karaktera pisani su na hebrejskom, kvadratnim pismom i oba imaju odgovarajuće kutije valjkastog oblika od srebrnog filigrana. Kutije su okačene o lanac i nošene oko vrata. Međutim, u zbirci našeg muzeja nalazi se i zbirka amuleta pisanih na drugim materijalima. Naprimer, na nekima su tekstovi ugravirani na metalu (zlato, srebro, mesing) dok su neki tekstovi ugravirani u poludragi kamen (ahat).

Sve do početka XIX veka najobrazovaniji ljudi u gotovo svim jevrejskim zajednicama u našoj zemlji bili su rabini. Bavili su se pisanjem dela ne samo verskog već i profanog sadržaja, iz oblasti poezije, astrologije, medicine, kao i prirodnih i društvenih nauka. Negujući vekovnu tradiciju, pisali su na hebrejskom, ladinu i jidišu kvadratnim ili kurzivnim pismom.

Najtipičniji primerci takve literature su tzv. *kuntresi* ⁸⁾— beležnice verskog ili profanog sadržaja, koje su pisali rabini tokom studija Tore ili Talmuda, beležeći u njima svoje komentare, zaključke i slično. Prema starom običaju, ove beležnice prenošene su sa oca na sina. Jedan takav kuntres iz prve polovine XIX veka nalazi se u našoj zbirci, pod naslovom *Bet sefer* (Škola). Prema beležci na poslednjoj strani,

kuntres je 1826. počeo voditi Leib Hiršfeld, a završio ga je 1836. njegov sin Aron. Kuntres sadrži kratke primere sa tekstovima iz oblasti prirodnih i društvenih nauka, hebrejsko-jidiš rečnik s malom gramatikom, pesme verskog sadržaja na nemačkom sa prevodom na hebrejski, izreke, poslovice i kratku priču o stvaranju sveta. Pisan je na hebrejskom, jidišu i nemačkom, hebrejskim kvadratnim i kurzivnim pismom. Ima posebno lep kaligrafski rukopis, čime se izdvaja u našoj zbirci.

U zbirci kuntresa nalazi se i nekoliko primeraka iz Sente, jedne od malobrojnih nekadašnjih ortodoksnih⁹⁾ jevrejskih opština u Jugoslaviji. Senta je imala rabinsku školu – *ješivu*, pa s toga nije čudno da se upravo tamo sačuvao najveći broj rukopisa ove vrste. Među njima su: Zbirka talmudskih komentara Jichaka Šaloma Fajna s kraja XIX veka; *Hiduše Agada* (nova tumačenja *agade*) nepoznatog autora iz XIX veka u kojoj se potpisao samo crtač Eli Braun, koji je ilustrovao prvu stranu kuntresa, zatim dva šapirografisana kuntresa s početka XX veka na hebrejskom, pisana kurzivnim pismom. U njima su sabrane propovedi rabina Šmuela Rozenberga i Nataniela Špicera držane subotom u sinagogi. Najverovatnije je da su učenici sakupili tekstove svojih učitelja i umnožili ih šapirografisanjem.

Među pesmaricama ističu se: *Pizmon* iz Splita koji sadrži pesme za praznik *Simhat Tora*, specijalno komponovane za pevanje u splitskoj sinagogi. Od postojećih šest, samo je prva strana štampana, i to u Veneciji 1699, što je jedini dokaz da je ova pesmarica u originalnom obliku bila štampana knjižica. Tekstovi pesama na ostalih pet strana kasnije su upisani rukom u više navrata. Nekoliko pesama je 1720. godine upisao rukom Rafael Pinso iz Splita, zatim su dva nepoznata autora upisala još nekoliko pesama na hebrejskom, kvadratnim Raši pismom. Na poslednja dva lista upisana je himna austrijskom caru Ferdinandu na italijanskom jeziku.

Pesmarica Davida B. Rusoa iz Beograda, koja potiče iz 1870. godine, profanog je sadržaja. Pisana je na latinu, Raši kurzivom. Sadrži nekoliko španskih ljubavnih pesama, kao i nekoliko srpskih, turskih i hebrejskih pesama prevedenih na ladino.¹⁰⁾

Pored trgovine, zanatstva i drugih zanimanja Jevreji su se u našoj zemlji vekovima bavili i medicinom. Amatus Lusitanus je prvi poznati jevrejski lekar koji je živeo u Dubrovniku u drugoj polovini XVI veka. I kasnije se u raznim izvorima pominju jevrejski lekari ali i priučeni

prodavci lekovitih trava koji su se bavili lečenjem ne samo Jevreja, već i sugrađana drugih narodnosti. Oni su pisali tzv. "lekaruše", beležnice sa receptima za spravljanje lekova kao i sa uputstvima za lečenje raznih bolesti.

U biblioteci Sarajevske jevrejske opštine sačuvana su dva primerka lekaruša. Jedna je iz 1820. godine, pisana na ladinu Raši kurzivom. Pored recepata za spravljanje lekova sadrži i nekoliko molitava, verskih pesama, jednu špansku ljubavnu pesmu, bosansku narodnu pesmu o Mehmed-paši od Zvornika i Ali-paši Fidahiću. Pojedine strane ilustrovane su malim rustičnim vinjetama. Druga lekaruša je iz 1840. godine, takodje na ladinu, pisana Raši kurzivom, a sem recepata sadrži jednu špansku ljubavnu romansu, astrološki kalendar kao i zapis da ju je sastavio Tiju Avram Papo iz Sarajeva. O ova dva zanimljiva rukopisa pisano je u više navrata. Samuel Elazar piše između ostalog: "Naročito je interesantno u tim ljekarušama što sadrže obilje podataka o narodnom vjerovanju koje dobrim djelom vuče korijen iz biblije, talmuda, kabale kao i vjerovanja drugih naroda u magiju i demonizam"... "U ovim ljekarušama je španjolski tekst protkan medicinskom terminologijom latinskog, turskog, arapskog i hebrejskog jezika, te su kao takve uopšte značajne kao spomenici kulture."¹¹⁾

Zanimljiva je i jedna rukom pisana knjiga s početka XX veka, nastala u Maroku, na hebrejskom, aramejskom i arapskom jeziku. Prema zapisu na poslednjoj strani, knjigu je za izvesnog Haruna Ben Jahia Dara sastavio i napisao Said, sin Hilkiye Alcarasa. Knjiga ima pet poglavlja; u prvom su tri megile: Pesma nad pesmama, Rut i Propovednik, zatim sledi "večiti kalendar" za period od 1903. do 1942. godine, Hagada za Pesah, sanovnik rabina Haj Gaona, kao i pesme za Sukot i Hošana Raba.

U muzeju se nalazi i zbirka od desetak *ketuba*¹²⁾ (bračnih ugovora). Ovaj pravni dokument imao je važnu ulogu u životu Jevreja, pa je po tradiciji poklanjana pažnja njegovom oblikovanju i ukrašavanju. Ketube su čuvane u jevrejskim porodicama sa posebnom pažnjom, prenošene su sa kolena na koleno, a nije bio redak slučaj da se dve generacije koriste istom ketubom, lepeći nov tekst ugovora povrh starog.¹³⁾ Tekst i jezik kojim je ketuba pisana bili su kanonizovani; pisane su mešavinom hebrejskog i aramejskog jezika, kvadratnim ili kurzivnim pismom. Za ketube nisu bili odredjeni neki strogi verski propisi, te su mogle biti razne veličine i imati maštovitu ornamentiku. Stariji

primerci su na pergamentu, a tekst je upisan u sredini na slobodnom prostoru u obliku pravougaonika ili dvojne arkade, ostavljen prilikom ornamentisanja okolnih površina. Tradicija pisanja ketuba na pergamentu i njihovo likovno ukrašavanje, zadržali su se sve do pronalaska štampe. Od tada, a naročito od druge polovine XIX veka, ulaze u upotrebu gotovi štampani obrasci koji su oponašali staru tradiciju ornamentisanja ketuba, ali su po lepoti i maštovitosti zaostajali za ketubama islikanih rukom.

Najviše ketuba u našoj zemlji sačuvala je splitska porodica Morpurgo. U ovoj staroj jevrejskoj porodici, čuvane su ketube iz XVII, XVIII i XIX veka. Jedna od najljepših predata je na poklon našem muzeju 1974. godine. Potiče iz 1652. godine, a nastala je u Ankoni. Ne zna se kako je dospela u Split, verovatno ju je neko od predaka ove porodice doneo iz Italije.¹⁴⁾ Pisana je na pergamentu aramejskim jezikom, kvadratnim pismom. Kompoziciono je podeljena u donje kvadratno i gornje polukružno polje. Dvostubačni tekst bračnog ugovora nalazi se u donjem polju, ispisan u više horizontalnih redova koji su smešteni ispod dve arkade od vreže vinove loze. Celo polje oko teksta oivičeno je širokom ornamentisanom trakom sa medaljonima u kojima su znaci zodijaka. U gornjem polukružnom polju je na sredini amfora iz koje se na sve strane širi raskošan buket raznovrsnog cveća i bilja, a između grana su paunovi, golubovi, papagaji i druge ptice. Dekoracija je polihromna, kolorit je bogat, svetao, dominiraju crvena, žuta, ljubičasta i zelena boja. Po stilu pripada najreprezentativnijim italijanskim ketubama XVII veka. Italija je bila kolevka ukrašavanja ketuba. Naročito se u sefardskim opštinama razvila bogata tradicija ukrašavanja ovih rukopisa u toku XVII i XVIII veka.¹⁵⁾

U zbirci porodice Morpurgo nalaze se i dve ketube s početka XIX veka, poreklom iz Venecije. Po obliku, rasporedu teksta i načinu dekoracije gotovo su identične. Ivce su ravne sem gornje koja je blago zaobljena. Jednostubačni tekst teče u više horizontalnih redova celom širinom ketube. Jedini dekorativan elemenat je poseban hebrejski tekst koji se u vidu široke trake proteže duž ivica ketube. Obe su pisane na pergamentu, aramejskim jezikom, kvadratnim pismom.

Zanimljiva je i jedna ketuba iz Sarajeva iz 1746. godine, pisana na papiru aramejskim jezikom, Raši kurzivom. U njenom obliku je prisutna kombinacija islamskog uticaja i sefardske tradicije. Donja i obe bočne ivice su ravne, dok je gornja u vidu oštro zašiljenog sedlastog luka, što predstavlja očigledan turski uticaj. Dvostubačni

tekst bračnog ugovora je u više horizontalnih redova smešten ispod potkovičastih arkada mavarskog stila. Ketuba nije ornamentisana.

Među rukom pisanim i oslikanim ketubama, nalazi se i jedna iz Zemuna iz 1842. godine. Pisana je na papiru, aramejskim jezikom, Raši kurzivom. Dvostubačni tekst je ispod polukružnih arkada. Dekorativni elementi, venčići sa cvećem i jedna šestokraka zvezda nalaze se u širokom pravougaonom polju iznad teksta po celoj širini ketube.

Pored ovih ketuba, u našoj zbirci postoje brojne ketube iz XIX i početka XX veka, pisane na štampanim obrascima koji u većini slučajeva pokazuju nedostatak invencije i po lepoti zaostaju za slikanim ketubama.

Treba pomenuti i nekoliko rukopisa koji su nastali za vreme II svetskog rata. Kao najpotresnija svedočanstva o stradanju Jevreja za vreme nacističke okupacije, arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja poseduje: originalne spiskove makedonskih Jevreja deportovanih u logor Treblinka, kartoteku sa imenima logoraša iz Jasenovca, knjigu umrlih Jevreja u logoru Djakovo, mnogobrojna pisma i dopisnice logoraša iz Jasenovca, Banjice, Sajmišta i drugih logora, od kojih posebno treba pomenuti pisma dr Bukića Pijade, lekara—zatočenika na Banjici iz 1942—43. godine i pisma Hilde Dajč iz logora na Sajmištu kod Beograda, pisana 1941. i 1942. godine.

Beležnica dr Ferdinanda Sendea, lekara iz Apatina, vodjena je u logoru Bergen-Belzen od kraja 1944. do proleća 1945. godine na nemačkom. Sadrži spiskove Jevreja pogubljenih u logoru ili umrlih od iscrpljenosti i raznih bolesti, kao i spisak dece rođene u logoru.

Brošura beogradskog lekara dr Isaka Eškenazija *Stradanja i propast beogradskih Jevreja 1941. godine — Doživljaji za vreme nacizma*, objavljena je 1955. godine.

Jedan kalendar iz 1942. godine, nastao je verovatno u nekom od logora. Sastavljen je od nekoliko listova trgovačke hartije prošivene koncem i bez korica. Pisan je na hebrejskom i jidišu kurzivnim pismom. U kalendaru je uporedo vodjen jevrejski i katolički kalendar za godinu 1942. i 1943, sa ubeleženim praznicima za taj period.

Izvod iz istorije SKP (b) je mala beležnica pisana olovkom sitnim

rukopisom na srpskohrvatskom. Nastala je u logoru Osnabrik 1942. Njeni autori su Marko Hadžišrajber i Aleksandar Štajner.

Sačuvan je i dnevnik beogradskog lekara dr Davida Albale (u sedam svezaka) vođen od 16. novembra 1939. do 18. septembra 1941. u Vašingtonu, u kome su zabeleženi mnogi podaci o zbivanjima u svetu na početku II svetskog rata.

Među rukopisnim knjigama u Jevrejskom muzeju u Beogradu najbrojniji je fond administrativnih knjiga: u njemu ima oko 200 primeraka. Odmah posle II svetskog rata, Savez jevrejskih opština Jugoslavije pokrenuo je akciju za spasavanje i prikupljanje starih opštinskih arhiva i administrativnih knjiga iz cele Jugoslavije.¹⁶⁾ Tako se danas u muzeju nalaze gotovo kompletne stare archive jevrejskih opština Skoplja, Starog Bečeja, Križevaca i Vršca, veći broj administrativnih knjiga jevrejskih opština Zemuna, Rijeke, Bačke Topole, Đakova i Sente, kao i izvestan broj knjiga samog Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Potrebno je naglasiti da se danas u pojedinim jevrejskim opštinama, na primer u Zagrebu, Splitu i Sarajevu čuvaju veoma značajni primerci administrativnih knjiga, kao i da u muzej još uvek pritiču stare administrativne knjige koje šalju jevrejske opštine i pojedinci.

Teško je ustanoviti kada je u jevrejskim opštinama u našoj zemlji započelo vođenje administrativnih knjiga, jer podaci o tome nisu sačuvani. Najstarije administrativne knjige koje danas imamo potiču iz druge polovine XVII veka, a do početka II svetskog rata bilo je i starijih primeraka ove vrste knjiga.

Administrativne knjige nisu mogle biti vođene pre nego što su formirane same opštine. Taj proces nije tekao istovremeno u celoj našoj zemlji. Opštine su u nekim gradovima nastale ranije, a u nekim čak i vek ili dva kasnije. Potreba da se regulišu način života i odnosi među ljudima unutar svake jevrejske zajednice uslovlila je vođenje administracije. U početku se celokupan društveni život jevrejske zajednice odvijao u okviru *bet-kneseta* ("kuća sabora" – sinagoga), zatim opštine i humanitarnih institucija, te su stoga one vodile i zajedničke administrativne knjige. Prva takva opštinska knjiga bio je *pinkas*.¹⁷⁾ To je bila neka vrsta univerzalne opštinske knjige u koju je beleženo sve što je imalo važnost za život i rad ne samo opštine nego i humanitarno-verskih i prosvetnih institucija koje su delovale unutar opštine. Kako su se opštine vremenom razvijale i razgranavale

delatnost, to je glavni pinkas dobijao pomoćne pinkase iz kojih su se razvile razne vrste administrativnih knjiga kao što su statuti opština, zapisnici sa sednica i skupština, delovodni protokoli, blagajničke knjige.¹⁸⁾ Vremenom su humanitarne, verske i školske institucije dobile samostalnost i počele da vode same svoju administraciju. U sinagogama su, na primer, vođene uglavnom blagajničke knjige (o prilozima, zakupu sedišta), dok su humanitarne ustanove imale statute, zapisnike sa sednica, blagajničke knjige, delovodne protokole i slično.

U Jevrejskom istorijskom muzeju nalazi se izuzetno značajan primerak pinkasa. Vodjen je u Jevrejskoj opštini u Skoplju u sinagogi "Bet Jakov" od 1749. do 1913. godine.¹⁹⁾ Pisan je mešavinom hebrejskog i ladina, kurzivnim Raši pismom. Kako je to jedna od najstarijih rukopisnih knjiga iz naše zbirke, potrebno je nešto reći o njenom sadržaju koji omogućava da se stekne određena slika života Jevrejske opštine u Skoplju tokom više od 150 godina. Pretežnim delom sadržaja odnosi se na rad humanitarno-verskih organizacija u Skoplju, sinagoge, Hevra Kadiše,²⁰⁾ Bikur Holima²¹⁾ i drugih. U njemu su zabeleženi statuti, *Haskame*,²²⁾ kojima se regulišu naplaćivanja taksa od članova opštine, zatim je zapisano da su ove organizacije redovno pomagale sirotinju u novcu, hrani i odeći, a naročito udovice i siročad. Vođena je i evidencija o putnicima iz Palestine koji su dolazili u Skoplje da sakupljaju priloge za Svetu zemlju. Značaj pinkasa je u tome što daje podatke o ekonomskom položaju jevrejske zajednice u Skoplju, o njenom socijalnom radu i vezama sa sugrađanima drugih narodnosti, kao i sa Palestinom. Treba zatim pomenuti i dva stara pinkasa koji nisu sačuvani: pinkasi Jevrejskih opština u Dubrovniku i Sarajevu, koji su u tim opštinama čuvani kao najveća dragocenost do okupacije 1941, a otad im se gubi svaki trag. Sarajevski pinkas je vodjen od 1720. do 1888. godine na ladinu, kurzivnim Raši pismom. Pružao je dragocene podatke o Jevrejskoj opštini u Sarajevu, kao i o bosanskim Jevrejima uopšte. On je sadržavao statut opštine, podatke o opštinskom rukovodstvu, o godišnjim prihodima i rashodima opštine, zatim spisak poreskih obveznika, pravilnik o postavljanju rabina, kantora i drugih službenika. Na osnovu ovog pinkasa, dr Moric Levi iz Sarajeva je objavio 1911. godine knjigu pod naslovom *Die Sephardim in Bosnien* u kojoj je reprodukovao nekoliko strana pinkasa, a doneti su i prevodi pojedinih tekstova.²³⁾

Pinkas Jevrejske opštine u Dubrovniku vođen je od 1686. do 1793.

godine na latinu. Sadržavao je zapisnike sa sednica ove opštine. Zahvaljujući Emiliju Tolentinu, tadašnjem sekretaru Jevrejske opštine u Dubrovniku, do danas su ostali sačuvani bar prepisi tekstova sa pet stranica pinkasa. Godine 1940. E. Tolentino je dao da se prepisu tekstovi sa četiri strane pinkasa (uz overu tačnosti prepisa), dok je on sam izvršio prepis i prevod pete strane pinkasa. Ovi prepisi se danas nalaze u našem muzeju. Za ovaj pinkas vezan je jedan dokument iz 1941. godine, koji se takodje nalazi u arhivi našeg muzeja, a to je zapisnik koji je sastavio ustaški agent u Jevrejskoj opštini u Dubrovniku, prilikom zaplene knjiga iz opštinske arhive. Među zaplenjenim knjigama nalazio se i pomenuti pinkas.²⁴⁾

Pored pinkasa, u najstarije administrativne knjige spadaju i matične knjige, ier su jevrejske opštine bile obavezne da vode evidenciju o broju rođenih, venčanih i umrlih članova. Te knjige su imale punu pravnu vrednost i vođene su u svim jevrejskim opštinama dok država nije preuzela tu obavezu.²⁵⁾ U važnije matične knjige u našoj zbirci spadaju: *Giornale* (dnevnik) rođenih, venčanih i umrlih u Jevrejskoj opštini u Splitu od 1817. do 1866. godine. Pisan je na italijanskom jeziku; *Registro delle famiglie della Comunita Israelitica di Spalato*, (registar porodica u splitskoj jevrejskoj opštini) za godinu 1837, koji sadrži podatke o poreklu, migracijama i zanimanjima jevrejskog življa u Splitu; matične knjige iz Bačkog Petrovca vođena od 1840. do 1886. godine na nemačkom i mađarskom jeziku; matična knjiga Jevrejske opštine u Virovitici, vođena od 1852. do 1931. godine na srpskohrvatskom, sadrži i naknadno ubačen spisak Jevreja u Virovitici na dan 3. VI 1941. godine.

Prema jevrejskom običaju, verenici su pre sklapanja braka bili dužni da najpre objave venčanje kako bi se na vreme moglo ustanoviti da li postoje neke pravne ili druge smetnje za brak. U tu svrhu vođene su posebne matične knjige, tzv. "Knjige bračnih oglašavanja". U našoj zbirci postoji nekoliko knjiga ove vrste: "Knjiga bračnog oglašavanja" iz Starog Bečeja za vreme od 1870—1893 na nemačkom i mađarskom, zatim "Knjiga navješćenja" iz Vinkovaca, vođena 1892—1942 na srpskohrvatskom i druge.

Opštinski statuti su nastali usled potrebe da se pravno regulišu život i rad u okviru jevrejske zajednice. Svaka opština je morala imati statut da bi njime regulisala sva pitanja u vezi sa opštinskim rukovodstvom, finansijskim poslovanjem, verskim pitanjima, školstvom, administrativnim poslovima i slično.

Najstariji sačuvani rukopisni statut potiče iz Starobečejske jevrejske opštine, *Statuten der Israel. Cultus Gemeinde in Alt Becze* iz 1862. godine. Nešto mlađi je *Statuto della Comunita Israelitica di Spalato* iz 1873, a vrlo je zanimljiv *Štatut por la keila španjola en Saraj*, tj. statut sarajevske sefardske opštine iz 1882. godine. On na žalost nije sačuvan u originalu, nego kao šapirografisan prepis koji je izvršio službenik ove opštine Moše Jakov Kalme Altarac 12. jula 1907. godine.²⁶⁾

Zapisnici sa opštinskih sednica i skupština predstavljaju značajne izvore za proučavanje istorije jevrejskih opština jer ukazuju na sva pitanja koja su one rešavale. Od značajnijih primeraka u našoj zbirci se nalaze: *Contrati della Comunita Israelitica di Spalato, del 12 april 1853 e Protocoli sedute*, — zapisnici sa sednica i skupština Splitske jevrejske opštine vođeni od 1853. sve do 1923. godine; tri zapisnika Vršačke jevrejske opštine od 1850. do 1879, vođeni na nemačkom, goticom i hebrejskim kurzivom; devet zapisnika Starobečejske jevrejske opštine od 1862. do 1935. na nemačkom i mađarskom; zapisnik Sefardske jevrejske opštine u Zemunu od 1876. do 1920, kao i zapisnik jevrejske opštine u Bijeljini od 1897. do 1903. godine, oba na srpskohrvatskom jeziku.

Delovodni protokol Jevrejske opštine u Splitu predstavlja najstariju administrativnu knjigu koja je do danas sačuvana. To su *Atti della Comunita Israelitica dal 1662 al 1875*, na italijanskom jeziku. U protokolu su ostali zabeleženi sadržaji brojnih pisama i dokumenata iz tekuće administracije splitske opštine, pa s toga predstavlja vanredan izvor podataka o životu i radu ove opštine u periodu od XVII do XIX veka. Značajni su takodje: protokol opštine iz Bačke Topole vođen 1856—1884. na nemačkom i mađarskom, i protokol iz Starog Bečēja vođen 1869—1919. na nemačkom i mađarskom.

Opštine su obezbeđivale prihode na više načina. Najznačajniji su poticali od *gabele*,²⁷⁾ *micvot*,²⁸⁾ zakupnine za mesta u sinagogi,²⁹⁾ dobrovoljnih priloga i slično. O svemu je vođena evidencija u posebnim blagajničkim knjigama. Iz Jevrejske opštine u Skoplju sačuvane su knjige prihoda od gabele koja je vođena 1929—1933, i knjiga prihoda od micvot za 1936/1937. godinu. Obe knjige su vođene na srpskohrvatskom jeziku.

Dve knjige vlasnika stolica u sinagogi potiču iz Vršačke i Starobečejske opštine; vršačka knjiga je vođena za 1886. godinu na nemačkom jeziku, a starobečejska od 1894—1935. na mađarskom i srpskohrvatskom jeziku.

Humanitarni rad u Jevrejskim zajednicama bio je veoma razvijen još od drevnih vremena. Dobročinstvo je smatrano za obavezu svakog pojedinca i zajednice u celini, pa su postojale razne vrste dobrotvornih institucija koje su pomagale članovima opštine u novcu, hrani, odeći, prilikom rađanja, školovanja, sklapanja braka i sahrana. Najuticajnija i najstarija takva humanitarna institucija bila je *Hevra Kadiša* /Sveto društvo/ čija je uloga bila da obavi sve što je potrebno za sahranu pokojnika, pridržavajući se, naravno, yerskih propisa, čime je pružana velika pomoć porodici pokojnika, zatim da se stara o održavanju groblja, ali se brinula i za siromašne, bolesne i stare.

Od administrativnih knjiga Hevra Kadiše iz naše zbirke ističe se delovodni protokol Hevra Kadiše iz Sente vođen 1058—1884. na nemačkom, hebrejskim kurzivom;³⁰⁾ zapisnik sa sednice i skupština Hevra Kadiše iz Đakova 1861—1940. na hebrejskom, jidišu, nemačkom i srpskohrvatskom. U zapisniku se nalazi svojeručna beleška biskupa Štrosmajera koji je prilikom osnivanja društva dao svoj prilog;³¹⁾ knjiga članova Hevra Kadiše iz Vršca, vođena 1874—1933. na nemačkom; knjiga potraživanja i dugovanja članova Hevra Kadiše iz Zemuna od 1881—1905; knjiga pomena za članove Hevra Kadiše iz Starog Bečaja od 1914—1918. koji su poginuli u prvom svetskom ratu.

U okviru splitske Hevra Kadiše delovalo je *Bratstvo milosrdja* čiji je statut iz 1836. sačuvan do danas. U 34 tačke određeni su rad, dužnosti i obaveze bratstva. U istu knjigu su naknadno upisane sve izmene i dopune statuta, a vođena je i evidencija o uplati članarine. Iz Splitske opštine potiče *Knjiga priloga za Erec Izrael* vođena 1830. godine na italijanskom. Među stranicama se nalaze brojne priznanice u vidu malih cedulja, koje su putnici iz Palestine ostavljali u splitskoj opštini kao potvrdu za primljeni novac.³²⁾ Priznanice su posebno zanimljive, pisane su hebrejskim kurzivom, a imaju potpise i pečate nalik na male crteže.

Na kraju treba pomenuti i značajnije primerke administrativnih knjiga Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, među kojima se ističu: zapisnici sa sednica Saveza vođenih od 1930. do 1940. godine,³³⁾ protokoli Saveza Jevrejskih opština iz 1944. i 1945. godine iz kojih se vidi šta je sve Savez radio odmah posle oslobođenja da bi pružio pomoć jugoslovenskim Jevrejima, koji su se vraćali iz raznih logora i izbeglištva, zatim, zapisnici u kojima je vođena evidencija o nastradanim članovima jevrejske zajednice u naših zemlji i naponi koji je Savez ulagao u pronalaženju nestalih lica.

Sačuvani su i imenični spiskovi članova Beogradske sefardske opštine i aškenaske opštine za period od 1937. do 1941. godine.

Pitanje jezika kojim su se Jevreji služili u vođenju svih navedenih knjiga veoma je zanimljivo. Znamo da su Jevreji dolaskom u naše krajeve nastavili da se služe u svakodnevnom govoru svojim jezicima, ladinom i jidišom, pored upotrebe hebrejskog jezika koji im je bio zajednički. Na tim jezicima su vodili poslovne knjige, pisali tekstove verskog i profanog sadržaja, održavali nastavu u verskim školama. Međutim, one administrativne knjige za koje je bilo potrebno odobrenje zvaničnih vlasti, pisane su na službenom jeziku odgovarajućeg područja.

Administrativne knjige iz naše zbirke razlikuju se ne samo po vrstama i jezicima, nego i po formatu, obimu, povezima, načinu pisanja i stepenu očuvanosti. Po pravilu, matične knjige su formatom najveće, dok su delovodni protokoli, blagajničke knjige i zapisnici sa opštinskih sednica najveći po broju strana. Većina ovih knjiga ima još uvek originalan povež, a manji broj, na žalost od onih najstarijih i najvrednijih primeraka, jedanput ili više puta je dobio nov povež. Korice su pretežno kartonske, tvrde, ravne i bez ukrasa. Hrbat je od kože ili platna, a listovi su prošiveni kanapom.

Jedini primerak administrativne knjige koji se izdvaja povezom je zapisnik sa sednica Hevra Kadiše iz Đakova. Korice su mu presvučene tamnosmedjim somotom, a duž tri ivice na gornjoj strani korica proteže se uzana pozlaćena traka. Na sredini su aplicirana hebrejska slova od belog metala u dva reda: u gornjem redu *H K* (Hevra Kadiša), u donjem redu 5622 (1861).

Linije za obrasce i rubrike u starijim primercima ovih knjiga povlačene su ručno, mastilom ili olovkom, dok kasnije, naročito od polovine XIX veka, počinju da se koriste samo gotove knjige sa odštampanim rubrikama.

U celini, fond administrativnih knjiga Jevrejskog istorijskog muzeja očuvan je dobro. Oštećeni primerci rukopisa su većinom već zaštićeni konzervacijom i restauracijom, dok će kod nekih to biti učinjeno to kom sledećih meseci.

NAPOMENE

1. U Jevrejskom istorijskom muzeju nalazi se dokumenat pod reg. br. 3048, koji se odnosi na izveštaj inž. Ingrama, referenta za Jugoistok, pisan u Zagrebu 1942. godine. Iz izveštaja se vidi način rada "Operativnog štaba". U knjizi *In Memoriam* koju je priredio Michael Molho, a koju je izdala Jevrejska opština u Solunu 1973. godine, na strani 68. navodi se da su neki zapisnici Jevrejske opštine Sarajevo na hebrejskom, kao i zapisnici Jevrejske opštine Dubrovnik na italijanskom, 1942. godine odneti u Solun, gde je takodje delovao "Operativni štab državnog vodje Rozenberg". Pretpostavlja se da su kasnije preneti u Nemačku zajedno sa drugim arhivskim materijalom Jevrejske opštine u Solunu.
2. Dr Mira Flajšer-Dimić, *Iz zapisnika senčanske Hevra Kadiše, Jevrejski almanah 1965-67* Beograd, str. 98-104
Dušan Sindik, *Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski almanah 1959-60*, Beograd, str. 194-200
3. O ovoj grupi hebrejskih tekstova postoji opširan tekst E. Verbera na početku ovog kataloga.
4. Natpis na drškama glasi:
— desno: ZE HASEFER ŠEL HARAV MEŠULAM (ova knjiga pripada rabinu Mešulam u)
— levo: MARAT SULTANA NUN'AIN BAT HARAV ŠMUEL ŠMO TENACEVA (gospođa. Sultana, neka je živa, kći rabina Šmuela, neka mu je ime blagosloveno)
5. Vid. objašnjenje (Megila) na str. 61.
6. Vid. objašnjenje (mezuzah) na str. 61.
7. Vid. objašnjenje (amulet) na str. 57-58.
8. Vid. objašnjenje (kuntres) na str. 60.
9. Vid. objašnjenje (ortodoksi) na str. 62
10. Ova pesmarica nije prevedena na srpskohrvatski, te ne znamo o kojim je srpskim narodnim pesmama reč, ali je to najstariji nama poznati prevod srpskih pesama na latinu.
11. Mr ph. Samuel Elazar, *Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966, str. 157

12. Vid. objašnjene (ketuba) na str. 60
13. Jüdisches Lexikon, Tom III, Berlin 1930, str. 675.
14. Import je i čuvena *Sarajevska Hagada* iz XIV veka koja je dospela u našu zemlju iz Španije. Doneli su je potomci sefardske porodice Koen u XVI veku. Oni su se nastanili u Sarajevu, a Hagadu su kao dragoceno nasleđe prenosili s kolena na koleno. Ova rukopisna knjiga je tokom svoje istorije prošla kroz burne dane dok nije dospela u Zemaljski muzej u Sarajevu u kojem se i danas nalazi.
15. Ernest M. Nemenyi, *The illumination of Hebrew manuscripts after the invention of printing*, u: Z. Efron i C. Roth, *Jewish art* (na hebrejskom), Tel Aviv 1957, str. 455, (str. 425 u engleskom izdanju iz 1961. godine).
16. Dr Zdenko Levntal, *Naš rad na istraživanju istorije jugoslovenskih Jevreja, Jevrejski almanah 1957–58*, Beograd, str. 145
17. Vid. objašnjenje (pinkas) na str. 62.
18. *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, Tom 3, (Archives), str. 377–378
19. Delimičan prevod teksta pinkasa na ivrit izvršio je tokom 1979. godine Šlomo Abaju, saradnik Centralnog arhiva za istoriju Jevrejskog naroda u Jerusalimu.
20. Vid. objašnjenje (Havra Kadiša) na str. 59.
21. Vid. objašnjenje (Bikur Holim) na str. 58.
22. Vid. objašnjenje (haskama) na str. 59.
23. Dr Moric Levi, *Die Sephardim in Bosnien*, Sarajevo, 1911.
24. O ovom događaju opširno piše Emilio Tolentino u tekstu: *Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945. i rješavanje "Jevrejskog pitanja"*, *Zbornik 1 Jevrejskog istorijskog muzeja*, Beograd 1971, str. 202–203
25. *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, Tom III (Archives) str. 378
26. Dr Isak Levi i dr Josef Konforti, *Jedan stari statut jevrejske sefardske opštine u Sarajevu, Jevrejski almanah 1968–70*, Beograd, str. 83–98
27. Vid. objašnjenje (Gabela) na str. 58.
28. Vid. objašnjenje (Micva) na str. 61.

29. Po jevrejskoj tradiciji, svaki muškarac je mogao imati svoje sedište u sinagogi za koje je plaćao određenu zakupninu.
30. Dr Mira Flajšer-Dimić, *Iz zapisnika senčanske Havra Kadiše, Jevrejski almanah 1965–67*, Beograd, str. 98
31. Tekst beleške glasi: *Ich billige sehr den schönen Zweck des Vereins und werde gerne denselben nach Möglichkeit unterstützen. Mein Kassirer hat gegen eine Quittung des Vereins-Vorstandes zu Zwecken des Vereins fünfzig Gulden O.W. zu erfolgen. Strossmaier Bischof.* (Veoma odobravam lepi cilj društva i rado ću ga podupirati prema mogućnostima. Moj blagajnik treba da isplati za ciljeve društva, uz potvrdu uprave, 50 forinti. Biskup Štrosmajer).
32. U glavnim verskim centrima Palestine (Jerusalimu, Cfatu, Meronu i Tiberijasu) živele su pojedine izdvojene jevrejske zajednice koje su se pridržavale nekih posebnih pobožnih običaja, pa su se izdržavale od priloga koji su za njih sakupljeni u dijaspori. Neki od tih Jevreja putovali su po svetu sakupljajući te priloge, pa su se zaustavljali i u mnogim jevrejskim opštinama u našoj zemlji. .
33. Ovi zapisnici su zatečeni posle II svetskog rata u Zrenjaninu, kod Marka S. Mirča. Danas se nalaze u Jevrejskom istorijskom muzeju, reg. br. 106/i.